

KÖZLEMÉNY

Paksa Katalin

EGY „HAJDÚTÁNC–UNGARESCA” DALLAMTÍPUS KAPCSOLATA A MAGYAR NÉPI TÁNCZENÉVEL

*„... számos kérdésben a papírkönyvtárak
cserbenhagynak, s csak az élő hagyomány
nyújt valamelyes felvilágosítást.”¹*

A 16–17. századi úgynevezett „ungaresca” dallamokat a zenetörténeti kutatások régóta kiemelt figyelemmel kezelik.² Ezekről a szinte kizárólag külföldi (német, francia, lengyel, itáliai) forrásokban fennmaradt, címükben magyarnak minősített darabokról – hazai följegyzések híján – nem tudható, hogy vajon valóban részei voltak-e a magyarországi praxisnak, vagy pusztán formális névadási divatnak köszönhetőek elnevezésüket. A kérdés megválaszolásához közelebb vihet a népzene-tudomány dallam-összehasonlítási módszerének alkalmazása, illetőleg a népzene bevonása a vizsgálódás körébe.

Minél „fejlettebb” a dallam, az összehasonlító vizsgálatok annál inkább hozhatnak eredményt, annál hitelesebben tárhatnak föl összefüggéseket. A szűk hangterjedelmű, laza szerkezetű alakulatok esetében azonban az analógiák felismerése és ezeken keresztül történeti kapcsolatok/folyamatok megalapozott feltételezése csak körültekintő mérlegelés alapján lehetséges. Ez sikerült Domokos Máriának, amikor motivikus szerkezetű, kis ambitusú, variált ismétlésekből álló 16–17. századi történeti dallamokat – magyar táncokat és hajdútáncokat – vizsgálva fölismerte egy jelentős csoportjuk belső összetartozását. E csoport tagjai rokon alapvonásokkal rendelkeznek, egymásnak zenei variánsai, típust alkotnak. Nem elszigetelt, egyedi adatok tehát, hanem olyan zenei anyagot képviselnek, amelyet különféle változatokban használtak és írtak le vagy nyomtattak ki Wroclavban, Drezdában, Lipcsében, Gdanskban, Strasbourgban és Prágában – Ungarisch Tanz, Ungaro, Heiducken Tantz, Hayducker néven.³

1 Kodály Zoltán: „Néprajz és zenetörténet”. In: *Visszatekintés. Összegyűjtött írások, beszédek, nyilatkozatok II.* Szerk. Bónis Ferenc, Budapest: Editio Musica, ³1982, 225.

2 Bartalus István, Seprődi János, Sztankó Béla, Gombosi Ottó, Szabolcsi Bence. Vö. Domokos Mária: „A 16–17. század magyar tánczenéje”. In: Bárdos Kornél (szerk.): *Magyarország zenetörténete, II.*: 1541–1686, Budapest: Akadémiai Kiadó, 1990, 473–530.

3 A kétféle elnevezés – magyar tánc és hajdútánc – ebben a korban egyet jelenthetett. Domokos: i. m. 518–519.

Az egyik „Heiducken Dantz” című darabot Vargyas Lajos a magyar dudazene továbbfejlődésére hozta példának négy népi táncdal társaságában, melyek – megállapítása szerint – „nemcsak dallamvonalban őrzik a dudazene emlékét, hanem felépítésükben is: az apróják motívum-ismételgetései élnek bennük, kötöttebb formába merevedve”.⁴ Sárosi Bálint a magyar hangszeres népzene régi rétegét egyenesen mint *dudaörökséget*, hajdan dudán játszott zenét tárgyalja.⁵ Hajdútánc-ungaresca dallamtípusunk is kétségtelenül egyfajta *dudaörökség*, mely Európa-szerte talán hamarabb kiment a divatból, mint Magyarországon,⁶ és ezáltal válhatott más dalokkal együtt a külföld számára magyar különlegességgé.

„A táncok többsége három különböző motívumból építkezik – állapítja meg Domokos Mária. – A nyitó motívum kvintről ereszkedik az alaphangra, a közbülső, mely gyakran motívumismétlő, az alaphang és a terc körül forog, a zárómotívum pedig súlyos egész zárlat tipikus melódia-fordulattal.”⁷ Ami a dallamok méretét illeti, hosszuk erősen eltér aszerint, hogy a mindig kétütemenkénti ismétlés hányszor és milyen sorrendben fordul elő bennük. A forma tehát változékony, ami jól látható az 1. kottán is, ahol a dallami egyezés kimutatása kedvéért a kiírt ismétlések össze vannak vonva.

„A világi magyar zenei tradíció földalatti folyosóhoz hasonló, mely útjának nagyobb részét láthatatlanul tette meg...”⁸ Ez a hajdútánc-ungaresca dallamtípus (ha valaha létezett is a Kárpát-medencében) évszázadokra eltűnt az írástudók szemé elől, hogy azután a 20. századi népzene gyűjtések során jusson ismét napfényre – mintegy félszáz változatban, az ország nyugati és középső részéről. Sajátságos dallamok ezek, olyanok, amelyekkel a strofikus dalokra kialakított népzenei rendszerek nemigen tudnak mit kezdeni. E laza szerkezetű, motívumismétlő, dúr pentachord alapú népi dallamoknak is meghatározója a hangszeres gondolkodás, bár többnyire vokális alakban gyűjtötték őket.⁹ A sorok kétütemesek, a strófa négy- és hatsoros, a szótagszám pedig 5, 6, 7 és 8. Néhány példa:

5.5.8.7. „Hozz-péznz léfogyott” *Kunszentmiklós* (Pest). MNT III/B 231.

6.6.8.8.6.6. „Csíp engem a tetű” *Mezőörs* (Győr). 6. kotta.

6.6.8.8.6.7. [„Szélről lejeljetek”] *Szany* (Sopron). 9. kotta.

7.7.5.5.8.7. „Úgy ég a tűz, ha lobog” *Kálmánca* (Somogy). Lsz 7483.

7.7.8.8.5.7. „Máma rétes, holnap is” *Karád* (Somogy). 10. kotta 2. versszak.

8.8.6.6. „Megy a takács az utcába” – 10. kotta 1. vsz.

4 Vargyas Lajos: „A duda hatása a magyar népi tánczenére”. *A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei*, VIII. (1956), 1–4., 271–272.; in: Agócs Gergely (szerk.): *A duda, a furulya és a kanásztüzlők*, Budapest: Planétás, 2001, 267–318.

5 Sárosi Bálint: *A hangszeres magyar népzenei hagyomány*. Budapest: Balassi Kiadó, 2008, 60.

6 „Valamennyi írott és nyomtatott zeneemlékünk közös sajátsága, hogy nincs a maga kora európai színvonalán.” – Kodály: i. m. 229.

7 Domokos: i. m. 518–519.

8 Kodály: i. m. 226.

9 Népzenei típusrend 16.272.0/1–3. Vö. Dobszay László–Szendrei Janka: *A magyar népdaltípusok katalógusa – stílusok szerint rendezve*, I/A–B. Budapest: MTA Zenetudományi Intézet, 1988, IV/346. – Angolul: *Catalogue of Hungarian Folksong Types – Arranged According to Styles*, 1992.

A változékony forma is összeköti őket a hajdútánc-ungaresca típussal, de még inkább a dallamuk. A kunszentmiklósi süveges tánc énekelt dallama (4. kotta) mintegy váza lehetne a hangszeresen figurált hajdútáncoknak és magyar táncoknak. A népi dallamok lényege egy, a kvintet, tercet és az alaphangot magában foglaló ütempár, többnyire a strofa élén (pl. 4–6. kotta), a történeti dallamok első motívumával egyezően (2–3. kotta = az 1. kotta középső dallamai). Ez az ütempár olykor a versszak második felében is helyet kaphat, ilyenkor az előtag másfajta ismételt ütemekből áll, vagy periódus.¹⁰ Ez utóbbiakban – melyekre a 18. század zenéje is rányomta bélyegét – a pentachord hangkészlet hexachorddá egészül ki, és érinti az alaphang felső oktávját is (pl. 10. kotta). Néhány változatban a dudazene jellegzetes basszushangja, az alaphang alsó kvartja szintén megjelenik (pl. 7. kotta). Végül – valószínűleg még újabb zenei divat hatásaként – a dúr hármashangzat is szerephez jut (pl. 8–10. kotta). A dallam tehát nem maradt érintetlen az idők változásaitól, alapvonásait azonban megtartotta. Ezek közé tartozik a terc hangközt változatlanul vagy variáltan ismételt második motívum, melyet kétütemes befejező formula zár le.

A dallami-szerkezeti jegyeken túl e zene használati módjában is összefüggést találunk a történeti és a népi darabok között, és nem csak amiatt, hogy minden esetben táncdallamokról van szó. Martin György szerint „[a] magyar tánctörténet gyér forrásanyagából leghatározottabb körvonalakkal éppen egy jellegzetes fegyvertánc emelkedik ki elsőként a 16–17. században: a hajdútánc.”¹¹ A hajdútánc népi megfelelőjének, illetőleg továbbfejlődésének tekinthető a néptáncok régi stílusrétegébe sorolt kanásztánc-ugrós tánc típus. Nos, a tárgyalt történeti hajdútáncokkal-ungarescákkal rokon népi dallamokhoz kapcsolódó különféle nevű táncok mind ehhez a tánctípushoz tartoznak.¹² Rábaközben „dus”,¹³ Zala megyében „takácstánc”, „sapkatánc”,¹⁴ Somogyban „sapkatánc”, „söprútánc”

10 Ez egy Európa-szerte ismert 18. századi dallam előtagja, melynek magyarországi divatját tucatnál is több forrás és nagyszámú népi változata, főként betlehemes tanúsítja: többek között Zayugróci (Apponyi) kézirat, Szirmay–Keczer-gyűjtemény (18. század első fele), Melegh Dániel kézírata (1797 után), Koncz Gábor gyűjteménye (1771), Dávidné Zsoltári, 22 Originelle Ungarische Nationaltänze (1806–7). – Domokos Mária–Paksa Katalin: „A népdal a 18. században”. *Magyar Zene* XLV. (2007), 2., 113–132. (Angolul: „The Hungarian Folk Song in the 18th Century”, *Studia Musicologica* 49/1–2, 105–125.)

11 Martin György: *Magyar tánc típusok és táncdialektusok*. Budapest: Népművelési Propaganda Iroda, [1970] /Néptáncpedagógusok kiskönyvtára/.

12 Paksa Katalin: *Az ugrós táncok zenéje. Music of Ugrós Dances*. Budapest: Zenetudományi Intézet–L'Harmattan Kiadó, 2010, 201–206.

13 *Magyar Népzenei Antológia* [a továbbiakban: MNA] – *Anthology of Hungarian Folk Music*, I.: Tánczene – Dance Music. Az MTA Zenetudományi Intézet gyűjteményéből szerk. Martin György, Németh István, Pesovár Ernő, a kísérőfüzetet szerk. Pesovár Ernő, Budapest, Hungaroton, 1985. LPX 18112–16, I/B 1; Pesovár Ernő–Lányi Ágoston: *A magyar nép táncművészete*. Budapest: Népművelési és Propaganda Iroda, [1974], 74. o. b; A Magyar Tudományos Akadémia Zenetudományi Intézete Népzenei Archivumának Pyral-lemeze [a továbbiakban: AP] 7373g,i,k.

14 *A Magyar Népzene Tára – Corpus Musicae Popularis Hungaricae*, III/B: Lakodalom. Szerk. Bartók Béla, Kodály Zoltán, sajtó alá rendezte Kiss Lajos, Budapest: Akadémiai Kiadó, 1956 (a továbbiakban: MNT III/B), 239., 241–242.

vagy „takácstánc”,¹⁵ Baranyában és Szlavóniában „kanásztánc”.¹⁶ Sárközben „seprőtánc”,¹⁷ Győr megyében „seprútánc”,¹⁸ Esztergom és Komárom megyében „takácstánc”,¹⁹ Fejér megyében „seprútánc.”²⁰ Kunszentmiklóson gyűjtötték a legtöbb változatát (4–5. kotta), itt „sapatánc”, „süvegöstánc”,²¹ és más Pest megyei településeken is megtalálható mint „kanásztánc”, „sapatánc”, „takácstánc”, „söprű-” vagy „rókatánc”.²²

„Zenetörténeti adatokra az élet színét és melegét csak néprajzi tudás és tapasztalat hozza meg.”²³ A népzenei és néptáncadatok fényében úgy tűnik, a külföldi források magyar táncai, hajdútáncai az egykorú hazai élettől/gyakorlattól sem lehettek teljesen függetlenek.

Vizsgálódásunk körét itt akár le is zárhatnánk. Mégis – kitekintésként – arról a híres ungarescáról is szót kell ejtenünk, amely Mainerio (1578), majd Phalèse és Paix (1583) gyűjteményeiben fordul elő,²⁴ és melynek helyét – Domokos Mária szerint – „a hajdútáncok közelében jelöli ki a duda hangzását idéző, egyetlen akkord ismételtetéséből álló kíséretmódja.”²⁵ E dallam tonika alatt mozgó első fele, mely mintha csak a dudabasszus lelépő kvart hangközeit figurálná, gyökeresen különbözik vizsgált dallamtípusunktól. Második fele azonban – a terc hangot ismételtető és alaphangra vezető motívumával – közel áll hozzá, különösen a gdanski tabulatúrás könyv Ungarójához (vö. az 1. kotta 8. dallamával), mellyel zárómotívumában is egyezik. Mainerio ungarescájához Rovátkay Lajos állított további 16–17. századi variánsokat, melyeket egy budapesti konferencián tartott előadásában ismertetett.²⁶ Ezek közös tulajdonsága, hogy utótagjukban nagyon hasonló a 16. századi dallamhoz, előtagjuk viszont eltér tőle, és a vizsgálatunk tárgyát képező „hajdútánc-ungaresca” dallamtípussal tart rokonságot.²⁷ E változatcsoportot figyelembe véve a történeti dallamtípus jelentősége tovább növekszik.

15 MNT III/B, 246., 247.; hangfelvétel nélküli népzenei gyűjtés a Magyar Tudományos Akadémia Népzenei Archívumában [a továbbiakban Lsz], 7483.

16 Lsz 15.313; Berkes Eszter: „A szlavóniai magyar népszízet táncagyományai”. In: *Táncstudományi Tanulmányok*, 1967/68, 186.

17 AP 8378a,b.

18 MNT III/B 243.

19 Uott 244., 245.

20 Uott 248., 249.

21 Uott 230., 231. (+MNA, IV.: Alföld – The Great Hungarian Plain. Szerk. Paksa Katalin és Németh István, Budapest, Hungaroton, 1989, LPX 18159–63, 3.1.e), 232–235.; AP 6636h.

22 MNT III/B 236–238., 240.; Martin György: „Kanásztánc”. In: *Táncművészeti Értesítő* (1) 1968, 1/B dallam.

23 Kodály: i. m. 233.

24 Vö. Szabolcsi Bence: *Tanzmusik aus Ungarn im 16. und 17. Jahrhundert*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1970, 45.

25 Domokos: i. m. 521–522.

26 Rovátkay Lajos: *Battaglia és népdal*. A műzene és népzene szimbiózisa a 17. századi hangszeres repertoár egy speciális részében. Előadás a „Népzene és zenetörténet” című konferencián Budapesten, az MTA Zenetudományi Intézetében 2009. október 9-én. Azóta tanulmány formájában is megjelent, ld. uő: „Battaglia és népdal. Expedíció a 17. századi hangszeres zene egy ismeretlen területére – ungarescá-exkurzussal”. *Magyar Zene* XLVIII. (2010), 2., 121–148.

27 Egy dallam pedig – Johann Heinrich Schmelzer: *Polnische Sackpfeifen* (1660–70) – szinte hangról hangra azonos a gdanski hajdútáncal (1. kotta 5. dallam).

Kottapéldák

a ^{6x}

b

c

d

e

f ^{3x}

g

h

1. kotta. a) Ungarisch Tantzl (1544) *Boroszlói kézirat*; b) Heiducken Dantz (cca. 1580) *Drezda*; c) Heiducken Tantz (1619–1625) *Lipscse*; d) Aufftzugk (1598) *Drezda* (lásd alább, 3. kotta); e) Hayducker Tanz (17. század első fele) *Gdansk* (lásd alább, 2. kotta); f) Vngarischer Tanz (1556) *Wolf Heckel, Strasbourg*; g) Vngarischer Tantz (17. század eleje) *Prága*; h) Ungaro (17. század első fele) *Gdanski tabulatúráskönyv* (*Domokos: A 16–17. század magyar tánczenéje*, 519.)

2. kotta. Gdanski tabulatúrák könyv (17. század első fele). „Hayducker Tanz”.
(Domokos: A 16–17. század magyar tánczenéje, 519. 14/27. kotta.)

3. kotta. August Nörmiger tabulatúrák könyv (1598). „Aufftzug” (Induló).
(Domokos: A 16–17. század magyar tánczenéje, 519. 14/19. kotta.)

$\text{♩} = 132$

Hozz - pénz le - fo-gyott, Hozz - pénz le - fo-gyott!

Nem a-dom én ki hi - tel-be, Köll az á - ra kö-nyér-re.

4. kotta. Süvegöstánc. Kamszentmiklós (Pest-Pilis-Solt-Kiskun),
Komlói Jónás (57). Gyűjtötte Szomjas-Schiffert György, 1959. (MNA IV. 3.1.e.)

♩ = 120

(zenekarral)

5. kotta. Sapkatánc, seprútánc. Kunszentmiklós (Pest-Pilis-Solt-Kiskun), Rupa Zoltán (60) primás és zenekara. Gyűjtötte Martin György, Sárosi Bálint, 1968., lejegyezte Vavrincez Béla. (AP 6636h.)

♩ = 108–126

Csíp en-gém a te-tű, Rúg en-gém a bal-ha.

Té-lén te-tút te-lel - tet-ni, Nyá-ron bal-hát le-gel-tet-ni.

Csíp en-gém a te-tű, Rúg en-gém a bal-ha.

6. kotta. Seprútánc. Mezőörs (Győr), Göbölös Istvánné Zsédely Erzsébet (58). Gyűjtötte Kiss Lajos, 1952. (MNT III/B 243.)

♩ = 150

Szé - rül le - gel - le - tek, Fá - nak ně mēn - je - tők!

Mer ha fã-nak ne - ki-mēn-tők, Fe - je - tők - ket be - ve - ri - tők.

Sa - nyi - kó, szé-rül le - gel - le - tek!

7. kotta. Takácstánc. Iborfia (Zala), Szemes Antalné Varga Magdolna (30). Gyűjtötte Seemayer Vilmos, 1932. (MNT III/B 241.)

Volt pénz, le - fo - gyott, Volt pénz, le - fo - gyott.
Nem ad-ha-tok, köll az né-köm, Köll az né-köm kö-nyér-re.

8. kotta. Sapkatánc. Kiskunhalas (Pest-Pilis-Solt-Kiskun), Varga Antal, Nagy Czírok Julianna. Gyűjtötte Nagy Czírok László, 1934. (MNT III/B 240.)

♩ = 138

(„Szélről lejeljete” – zenekarral)

9. kotta. Dus. Szany (Sopron), Rábaköz, Csonka Gyula prímás és zenekara: kontra, brácsa, bőgő, cimbalom. Gyűjtötte Martin György, Pesovár Ernő, 1981., lejegyezte Paksa Katalin. (MNA I. I/B 1.)

1. Meg a ta - kács az ut - cá - ba, Lő - työg a tej a ha - sá - ba.
Ej, ta - kács, o - da vagy, Ré - misz - tő cso - da vagy!
2. Má - ma ré - tes, hol - nap is, Hol - nap - u - tán ke - nyér sincs.
Hej, ta - kács, szál - la vá - szon, A - zért én csak szűj - jök ám.
I - de - fi - gye - lj, só - gor - asz - szony!
Kóc - szál, kóc - fo - nál,

10. Takácstánc, söprútánc. Karád (Somogy), Kuti Ferenc (51). Gyűjtötte Vikár László, 1952. (MNT III/B 247.)

ABSTRACT

KATALIN PAKSA

CONNECTIONS OF A „HAIDUCK DANCE–UNGARESCA” MELODY TYPE WITH HUNGARIAN FOLK DANCE MUSIC

The 16th–17th century “Haiduck dance–ungaresca” tunes have survived in diverse German, French, Polish and Italian sources. Although no written Hungarian records have been found, the imprint of these tunes can be detected in the practice of living folk music. Using the method of melody comparison, the author has outlined the area of the historical tunes’ folk music variants. Apart from melodic-structural correspondences, the use of these tunes is also similar, all of them being dance tunes. The function of the folk tunes is to accompany “ugrós” [springing] dances, and folk dance research defines this old-style dance type as the folk equivalent or derivative of the Haiduck dance.

Katalin Paksa (b. 1944) obtained her diploma at the Liszt Academy of Music in 1967. At present she is an academic consultant at the Department of Folk Music of the Institute for Musicology of the Hungarian Academy of Sciences. She obtained her doctoral degree in 1988 with her book *A magyar népdal díszítése* (Ornamentation of Hungarian Folk Songs) and her doctorate at the Hungarian Academy in 2003 with her book *Magyar népzene-történet* (The History of Hungarian Folk Music). Her fields of research are the systematization and critical editing of Hungarian folk music – she has contributed to volumes VI–IX and edited volume X of *A Magyar Népzene Tára* (Collection of Hungarian Folk Music) – as well as regional monographs, comparative studies of related and neighbouring peoples, research into the performance and ornamentation of folk music, the relationship of folk dance and folk music, the study of 19th century folk music research, the connections between folk and national music, along with research projects related to the history of folk music.